

EELK vaimulike seotus vennastekogudusega 1972. aastal

Robert Bunder

Abstract The connection of Estonian Lutheran clergy with Moravianism in 1972. Moravianism arrived in Estonia at the end of the 1720s. For most of its history it has operated in Estonia as a revival movement in the local Lutheran Church and has not formed independent congregations. There have always been Lutheran pastors who have associated themselves directly with Moravianism and so have supported cooperation of Moravianism and the local Lutheran church. While this connection has been studied quite extensively in the 18th and 19th centuries, it has not gained necessary attention during the 20th and 21st centuries. Some scholars stress that Moravianism was very influential among the Soviet era Estonian Lutheran clergy but these claims lack statistical evidence. The aim of this article is to show who and how many Estonian Lutheran pastors who worked in the church at 1972 were directly connected with Moravianism. The results of this study show that of the 111 Lutheran pastors in Estonia at 1972, 25 had a direct connection with Moravianism.

Keywords Estonia · Soviet Union · clergy · Lutheranism · Moravianism

Vennastekogudus ehk hernhuutus on nähtus, mis on väga tugevalt mõjutanud Eesti kristlust nii ajaloolises kui ka tänapäevases perspektiivis. Vennastekoguduse sünniks peetakse 1727. aasta 13. augustit, kui Saksimaal Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi valdustes Herrnhutis loodi böömi vendadest usupõgenike ja kohalike luterlaste koostöös uus usu liikumine. Hernhuutlasi iseloomustas algusest peale südameusu rõhutamine, regulaarne palveelu, distsiplineeritud ja lihtne eluviis ning aktiivne misjonitöö (Woodbridge ja James 2013, 458-459). Just tänu viimasele levis hernhuutus kiiresti ja jõudis Baltikumi juba 1720. aastate lõpus (Laur 2018, 182). Ajalooliselt on Eesti vennastekoguduse eripära olnud see, et tegemist on olnud kohaliku luteri kiriku sisese äratusliikumisega, mis ei ole moodustanud eraldi kogudusi ega kirikut. Nii arenes teatud paikades Eestimaal juba vennastekoguduse tegevuse algusest peale välja viljakas koostöö kohaliku luterliku koguduseõpetaja ja hernhuutlaste vahel (Ilja 1995, 15-16).

Vennastekoguduse ajalugu Eestis ning siinsete luterlike vaimulike suhtumine ja seosed hernhuutlusega on teema, mida on 18. ja 19. sajandi kontekstis küllaltki põhjalikult uuritud. Samas on palju vähem tähelepanu saanud vennastekoguduse roll ja tähtsus 20. ja 21. sajandi Eesti usumaastikul. On ju vennastekogudus tänapäevani Eestis tegutsev usuliikumine, mis oma tegevusega vormib ja kujundab Eesti kristluse üht palet. Endiselt on alles ka tihedad sidemed luterlike vaimulike ja hernhuutlaste vahel. Näiteks on hetkel Eesti Evangeelse Vennastekoguduse (EEVK) peavanem Eenok Haamer samal ajal ka Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) vaimulik, teine EELK vaimulik Marek Roots on EEVK eestseisuse liige (Kontakt. Eesti Evangeelne Vennastekogudus 2023).

Vennastekoguduslike EELK vaimulike koguhulk hetkeseisuga on oluline kaardistamata teema, mida kavatsen uurida oma doktoritöös, mis käsitleb erinevaid teoloogilisi voole EELK vaimulike seas. Samal ajal moodustab ajaloolise konteksti hetkeolukorrale Eesti luterluses Nõukogude aeg (1940-1941, 1944-1991), mis oma pika kestuse tõttu on paratamatult mõjutanud nii luterluse positsiooni praegusaja Eesti ühiskonnas kui ka luterlikku kirikut sisemiselt. Veel olulisemaks teevad selle teema uurimise mitmed Eesti teoloogid, kes rõhutavad vennastekoguduse suurt mõju Nõukogude aja EELK-s. Priit Rohtmets ja Riho Altnurme toonitavad, et Nõukogude aja kontekstis moodustasid vennastekoguduse inimesed paljudes paikades luterlike koguduste tuumiku ja hernhuutlusega tugevamalt seotud kogudused paistsid silma elavama tegevusega (Rohtmets ja Altnurme 2018, 237-238). Riho Saar-

di hinnangul oli Nõukogude ajal EELK vaimulike seas domineeriv pietistlik-vennastekoguduslik vaimsus (Saard 2011, 44-45). Kõige julgema väite teeb aga Voldemar Ilja, kes kirjutab, et 1960. ja 1970. aastatel olid ligi pooled tollastest EELK vaimulikest ja usuteaduse üliõpilastest pärit vennastekoguduslikest kodudest (Ilja 1995, 237-238). Ilja väide on eriti tähelepanuväärne, arvestades, et 1970. aastatel oli EELK liikmeskond sügavas languses (Puumets-Sõber 2017, 45) ning enamik 1940ndate lõpul luterlike koguduste filiaalidena registreeritud vennastekoguduse palvemaju oli selleks ajaks suletud (Rohtmets 2019, 112). Seega rõhutavad mitmed teoloogid vennastekoguduse tähtsat rolli luterliku kiriku tegevuses Nõukogude aja rasketes tingimustes, muuhulgas vennastekoguduslike vaimulike märkimisväärset osakaalu. Samas on kõik need väited üldistavad ja puudub konkreetne statistika, mis näitaks, kes ja kui paljud Nõukogude aja vaimulikud olid seotud vennastekogudusega. Minu artikli eesmärk ongi tuua välja EELK vaimulikud, kes 1972. aastal olid tegevteenistuses ning kellel oli otsene side vennastekogudusega. 1972. aasta on valitud, lähtudes eespool mainitud Voldemar Ilja tsitaadist, mis kirjeldas vennastekoguduslikku tausta vaimulike seas 1960. ja 1970. aastatel. Soovisin valida aasta, mis jääb enam-vähem nende kümnendite vahele, ja just 1972. aasta kohta on EELK Konsistooriumi arhiivis olemas täielik vaimulike nimekiri (EELKKA.1.3.1565).

Metodoloogia ja allikad

Idealis võiks minu uurimuse puhul kõige parem meetod olla ankeetküsitlus. Just vaimulikud ise oskaksid kõige paremini vastata, kas ja kuidas olid nad seotud vennastekoguduse tegevusega. Kahjuks pole ankeetküsitlust võimalik kasutada, sest enamik 1972. aastal ametis olnud EELK vaimulikest on juba meie hulgast lahkunud. Ainult üks EELK vaimulik, Eenok Haamer, kes oli tegevteenistuses 1972. aastal, on seda ka praegu. Kui võrd Eenok Haamer on hetkel lisaks EELK vaimuliku rollile ka EEVK peavanem, siis olen temaga teinud lühiintervjuu, kus uurin nii tema enda vennastekoguduslikku tausta kui ka tema hinnangut teiste 1972. aastal ametis olnud EELK vaimulike kohta, kes olid seotud hernhuutlusega. Suuliselt olen veel konsulteerinud Eesti vaimulike ja koguduste ajalugu uurinud EELK vaimuliku Kristjan Luhametsa, EEVK eestseisuse liikme ja EELK vaimuliku Marek Rootsiga ning mitme 1972. aastal ametis olnud vaimuliku järeltulijatega. Olen ka e-kirja teel saanud EEVK sekretäri Merike Maaranna käest EELK vaimulike nimekirja, kes olid enne II maailmasõda Eesti Evangeeliumi Vennaste Koguduse liikmed ja

taastasid 1990ndatel oma liikmesuse või liitusid esimest korda EEVK-ga. EEVK-d võib pidada enne II maailmasõda tegutsenud Eesti Evangeeliumi Vennaste Koguduse otseseks järeltulijaks, sest EEVK loomisel 1990. aastal lähtuti just Evangeeliumi Vennaste Koguduse endisest põhikirjast (Juured. Eesti Evangeelne Vennastekogudus 2023). Seega saab nende kahe organisatsiooni puhul kõnelda järjepidevusest.

Üldiselt olen oma uurimistöös toetunud kirjalikele allikatele, nagu biograafiad, eluloolised artiklid ja kirikuloolised uurimused. Kuivõrd vaimulike puhul on tegemist avaliku elu tegelastega, siis on nende eluloolised faktid, tegevus ja teoloogilised vaated üldjoontes väga hästi dokumenteeritud ja analüüsitud. Julgeksin öelda, et mingit tüüpi kirjalikku materjali on olemas umbes 70% vaimulike kohta, kes olid 1972. aastal kiriku teenistuses. Samal ajal tuleb toonitada, et 30% puhul see materjal puudub ning neist mitmed olid just kogudust teenivad ilmikjutlustajad, kelle puhul on vennastekogudusliku tausta tõenäosus küllaltki suur. Samas on nimetatud 70% vaimulike puhul täiesti võimalik tuvastada nende seotus vennastekogudusega. Suure tõenäosusega oli mingi kokkupuude vennastekogudusega kõigil EELK vaimulikel, kes olid 1972. aastal kirikutööl. Oma artiklis toon välja ainult need vaimulikud, kellel oli otsene seos vennaste tegevusega. Lähtun seose hindamisel viiest kriteeriumist:

- 1) enne II maailmasõda Eesti Evangeeliumi Vennaste Koguduse liikmeks olek
või
- 2) tegutsemine vennastekoguduse jutlustajana
või
- 3) regulaarne osalemine vennastekoguduse töös (palvetundides, laulukooris jms)
või
- 4) vennastekoguduse rolli kõrgelt hindamine oma isiklikus teoloogias
või
- 5) vennastekoguduse palvetundide korraldamine ja läbiviimine oma teenimispiirkonnas.

Kui mõni vaimulik 1972. aastal või enne seda vastab ühele või mitmele neist kriteeriumitest, siis olen liigitanud ta vennastekogudusega otseselt seotuks. Sellega jätan kõrvale mitmed vaimulikud, kellel oli kaudne seos vennasteliikumisega. Nii ei ole ma ka automaatselt liigitanud vennastekoguduslikuks neid vaimulikke, kes olid pärit vennastekoguduslikest kodudest. Kodusest taustast olen olulisemaks pidanud vaimulike isiklike vaateid ja tegevust. Näiteks oli Toomas Pauli isa

Arved vennastekoguduse liige (Roots 2023), kuid Pauli enda teoloogias ei kajastu vennastekoguduse mõju tuntavalt. Samas olen välja toonud vennastekogudusliku koduse tausta, kui mõni vaimulik vastab mõnele eespool väljatoodud viiest kriteeriumist.

Töö käigus ilmnes, et otsuse langetamine vennastekogudusega seotuse kohta osutus mitme vaimuliku puhul keeruliseks. Heaks näiteks on siinkohal Albert Soosaar ja Hillar Põld. Mõlemad olid tugevalt mõjutatud Harald Põllu konservatiivsest ja konfessionaalsest teoloogiast (Põld ja Hiob 2015, 8). Põld jagas küll vennastekogudusega konservatiivseid teoloogilisi vaateid, kuid kritiseeris nende hälbimist puhtast luterlikust õpetusest Eestis aastatel 1918–1940 peetud teoloogilistes vaidlustes. Vennastekogudus omakorda ei toetanud Põllu vabakiriku programmi, soovides jääda luterliku rahvakiriku liikmeteks (Rohtmets 2012, 311, 344).

Soosaar ja Hillar Põld toetasid Nõukogude aja kontekstis mõlemad vaimulikena vennastekoguduse tegevust, Soosaar oli pikalt õpetaja Hageris, kus oli väga tugev vennastekoguduse tegevus (Plaat 2015), ning Hillar Põld soosis vennaste tööd Pärnus (Põld 2015, 123–124). Kuna nad aga otseselt minu väljatoodud kriteeriumitele ei vasta ja teoloogiliselt eristusid nende konfessionaalsed vaated teatud punktides hernhuutlusest, siis ei ole ma neid liigitanud vennastekoguduslikeks vaimulikeks. Samal ajal ei saa eitada nende positiivset suhtumist vennastekogudusse ja tuge sellele.

Vennastekoguduse positsioon nõukogude aja EELK-s

Selleks et mõista konteksti, milles tegutsesid 1972. aastal ametis olnud vennastekoguduslikud vaimulikud, pean oluliseks anda lühikese ülevaate vennastekoguduse positsioonist Nõukogude aja EELK-s. Ülevaade aitab ka mõista, miks ja kust olen võtnud viis kriteeriumi, mille alusel hindan vaimulike seotust vennastekogudusega.

Minu hinnangul mõjutasid vennastekoguduse positsiooni Nõukogude aja EELK-s peamiselt kolm faktorit.

Esiteks mängib olulist rolli vennastekoguduse organisatsioonilise vormi side luterliku kirikuga. Eesti Vabariigi tulekuga 1918. aastal moodustasid iseseisva juriidilise isikuna oma organisatsiooni ka hernhuutlased. Priit Rohtmetsa sõnul oli 1925. aastal Eestis alles 80–90 tegutsevat hernhuutlikku palvemaja ja vennastekogudusel oli 3000 liiget. 1919. aastal moodustati Eestis iseseisev Eesti Evangeeliumi Vennaste Kogudus, mille põhikirjas puudusid viited seostele nii luteri kirikuga kui ka

Saksamaal Herrnhutis asuva keskusega (Rohtmets 2019, 66). 1922. aastal otsustati siiski liituda luteri kirikuga. Samas jäi alles grupp separatiste, kes taotlesid täielikku iseseisvust. Pinged luterliku ja separatistliku suuna vahel jäid alles ning plahvatasid 1939. aastal, kui luteri kiriku piiskop Hugo Bernhard Rahamägi keelas hernhuutlike palvetundide pidamise samal ajal luterlike jumalateenistustega ning vennastekogudusel iseseisvalt armulaua pühitsemise. Sellele otsusele allus vennastekoguduse luterlik vool, mida juhtis Jüri Leidtorff, kelle toetajad jäid põhivoolu Eesti Evangeeliumi Vennaste Koguduse liikmeteks. Separatistid, keda juhtis Eugen Tanner, aga löid lahku ning moodustasid omaenda organisatsiooni, mille nimeks sai Eesti Evangeeliumi Vennaste Ühing. Enamik vennastekogudusest jäi Leidtorffi poolele, Evangeeliumi Vennaste Kogudusse kuulus 42 kogudust ja Evangeeliumi Vennaste Ühinguks 15 (Rohtmets ja Altnurme 2018, 234). Kuigi Leidtorffi juhitud suund taotles tegutsemist luteri kiriku sees, tuleb toonitada, et vennastekogudus eksisteeris Eesti Vabariigi perioodil iseseisva juriidilise isikuna. Seega tähendas vennastekoguduse liikmeks olek eraldiseisva organisatsiooni nimekirja kuulumist. Selle alusel on küllaltki lihtne näidata, millised hilisemad EELK vaimulikud olid olnud vennastekoguduse liikmed enne Nõukogude aega.

Vennastekoguduse juriidiline positsioon muutus tugevalt seoses Nõukogude aja tulekuga. 1948. aastal kaotasid õiguse iseseisvalt eksisteerida mõlemad Eesti hernhuutlikud organisatsioonid (Rohtmets ja , Altnurme 2018, 237). Leidtorffi pooldajad soovisid uutes oludes algusest peale ennast luteri kirikuga tihedamalt siduda. Juba 1945. aastal esitas Leidtorff palve EELK Konsistooriumile, et vennastekoguduse palvemajad võetaks vastu EELK-sse. 1948. aastaks oligi enamik Eesti Evangeeliumi Vennaste Koguduse palvemajadest registreeritud kohalike luterlike koguduste filiaalidena, 26.10.1948 seisuga oli selliseid palvemaju 23. Keerulisem lugu oli Tanneri Vennaste Ühingu liikmetega, kes soovisid jätkata iseseisvalt. Nende puhul kaalus riigivõim liitmist nii luterlaste, evangeeliumi-kristlaste, metodistide kui ka õigeusklikega. 1948. aastal Tanner küüditati ja suuremalt jaolt tema järgijate iseseisev tegevus vaibus, enamik neist liitus vabakogudustega (Altnurme 2000, 282–288; Rohtmets ja Altnurme 2018, 237).

Julgen oletada, et vennastekoguduse juriidiline likvideerimine ning liitmine luterliku kirikuga lähendas vennastekogudust EELK-le ja tugevdas hernhuutluse mõju kirikus. Said ju varem iseseisvalt tegutsenud palvemajadest kohalike koguduste struktuuri osad. Samal ajal jätkus palvemajades senine hernhuutlik töö, mis nüüd aga toimus luterlike

koguduste sees. Minu uurimistöö kontekstis raskendab see muidugi hernhuutlaste tuvastamist. Kuivõrd aga näiteks 1976. aastal oli EELK vaimulike keskmine vanus 64 (Puumets-Söber 2017, 43), siis näitab kiire arvutus, et ka enamik 1972. aastal ametis olnud vaimulikest olid elanud oma täiskasvanueas Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusperioodil (1918–1940). Seega võisid nad olla ka vennastekoguduse liikmed, kui see eksisteeris veel iseseisva organisatsioonina. Olen arvesse võtnud vaimulike liikmeksolekut nn põhivoolu Eesti Evangeeliumi Vennaste Koguduses. Põhjuseid selleks on mitu. Esiteks toimus vennastekoguduse organisatsiooniline lõhenemine küllaltki selle tegevuse lõpus – aastal 1939. Nii oli ka enamik Tanneri pooldajaid olnud enne lahkumist põhiorganisatsiooni liikmed. Lisaks taotles Tanneri vool iseseisvust luterlikust kirikust, minu töö kontekstis huvitavad mind just hernhuutlased, kes soovisid tegutseda luteri kiriku sees. Ei tohi ka unustada, et Tanner oli oma pooldajatega vähemuses, enamik vennastekoguduse liikmetest soovis jääda luterlasteks.

Teine oluline aspekt, mis aitab selgitada vennastekoguduse mõju ja positsiooni Nõukogude aja EELK-s, on vaimulike vähesus. Juba Saksa okupatsiooni aastatel 1941–1944 oli see Eesti luterlikus kirikus suureks probleemiks, 1943. aastal oli kolmandik kogudustest ilma oma õpetajata (Rohtmets ja Altnurme 2018, 235). Nõukogude võimu teistkordsel tulekul muutus olukord veel keerulisemaks, kuna 1944. aastal põgenes saabuva Punaarmee eest Läände teiste hulgas ka 72 luteri kiriku vaimulikku (Rohtmets ja Altnurme 2018, 235); 1944–1949 vahistas kommunistlik riigivõim 22 vaimulikku (Saard 2011, 40). Samas kui mais 1945 algas koguduste registreerimine, siis selle üks tingimusi oli oma vaimuliku olemasolu (Rohtmets ja Altnurme 2018, 236). EELK reageeris sellele, luues aseõpetaja ja jutlustaja ametikohad, ning lubas viimasesse ametisse ka naised. 1946. aastal moodustasid poole vaimulikkonnast jutlustajad, kellel polnud teoloogilist haridust. (Rohtmets 2019, 109).

Mitu Eesti teoloogi toonitab, et arvestatav osa aseõpetajatest ja jutlustajatest olid vennastekoguduse jutlustajad (Paul 2017, 162; Haamer 2017, 191). Kahjuks ei ole ma leidnud ühtki uurimust, mis tooks välja, kui palju konkreetset oli vennastekoguduse töötajaid, kes vormistati 1940ndate teises pooles tööle luterlike vaimulikena. See on oluline teema, mis väärib eraldi uurimist. Kindel on aga, et töötajate puudus sundis luteri kirikut rakendama kogudustes tööle ka vennastekoguduse vendi. Kuivõrd EELK vaimulike keskmine vanus 1970ndatel oli küllaltki kõrge, siis on väga tõenäoline, et nii mõnigi neist vennastekoguduse jutlustajatest, kes asus 1940ndatel tööle luterliku vaimulikuna, oli

tegevteenistuses ka 1972. aastal. Igal juhul suure tõenäosusega kasvas hernhuutlastest luterlike vaimulike arv seoses vaimulike puudusega EELK-s II maailmasõja ajal ja selle järel.

Kolmas oluline aspekt, mis aitab mõista EELK ja vennastekoguduse vahetada Nõukogude aja kontekstis, on hernhuutlaste aktiivsus luterlike koguduste liikmetena. Vennastekoguduse eesmärk äratusliikumisenä on olnud algusest peale aktiveerida oma liikmeid. Südameusk ja vaimulik ärkamine, regulaarne palveelu ning misjoneerimise osatähtsus kasvatavad paratamatult veendunud, pöördunud ja aktiivseid liikmeid. Vennastekoguduse vaimsus väljendus ühistegevustes, nagu palve- ja piiblitunnid, koorilaul jms. 1960. ja 1970. aastatest on teada vennastekoguduse aktiivne tegevus näiteks Kullamaal, Hageris ja Raplas. Kullamaal toimus tollal pärast igat jumalateenistust hernhuutlik kuulutustund, kus Piiblit seletasid ja jagasid oma elust tunnistust vennastekoguduse liikmed. Seletuste vahele lauldi vaimulikke laule. Kuulutustunni lõpetas palveosa, mis kestis tihti tund aega, sest kombeks oli, et kõik kohalolijad võisid ise palvetada (Lail 2017, 344).

Veel aktiivsem tegevus oli Hageris, kus enne jumalateenistust pidasid vennastekoguduse inimesed piiblitundi ja pärast teenistust oli järelkoosolek palvemajas. Hageri vennastekoguduses oli ka oma laulukoor. Kord kuus pühapäeviti peeti vendade tundi, mil palvemajja tuldi kokku, et arutada kuulutustöö probleeme ja küsimusi. Nendest võttis osa ka kohaliku luterliku koguduse õpetaja. Kui Paul Saar tuli 1967. aastal Hagerisse õpetajaks, siis märkis ta, et lisaks eelmainitule peeti ka ligi 30 koguduseliikme kodus regulaarselt vennastekoguduse palvetunde (Plaat 2015).

Raplas sulgesid võimud 1963. aastal vennastekoguduse palvemaja. Selle järel hakkas palvemaja kogudus kokku saama Rapla kirikus. Nende jaoks eraldati kiriku orelirõdu alune ruum klaasist vaheseinaga. Raplas peeti kuu esimesel pühapäeval enne jumalateenistust piiblitundi ning igal pühapäeval pärast jumalateenistust palvetunde. Peamiselt viis neid läbi kohalik kirikuõpetaja Esra Rahula, selle põhjuseks oli nii Rahula vennastekoguduslik taust kui ka see, et võimud piirasid nende kõnelemist, kellel polnud usuasjade voliniku luba. Viimane oli olemas Raplas ainult Rahulal endal. Siiski asendasid teda vajadusel mõned kohalikud vennastekoguduse inimesed (Kukk 2008b).

Nagu näha, väljendus vennastekoguduse olemasolu erinevates tegevustes, mis toimusid lisaks pühapäevasele jumalateenistusele. Vennastekoguduse kui iseseisva organisatsiooni likvideerimine Nõukogude võimu poolt viis hernhuutliku kuulutustegevuse senisest palju enam

kohaliku luterliku koguduse keskele. Ja nii võis vennastekoguduse tööd läbi viia ja eest vedada ka kohalik luterlik vaimulik. Teisalt võis selle töö keskel kujuneda nii mõnigi tulevane vaimulik. Nendes kihelkondades ja kogudustes, kus vennastekogudus oli ajalooliselt tugevam, oli nende tegevusel kindlasti määrav mõju kohalikule luterlikule kogudusele.

Kokkuvõtteks võib öelda, et vennastekoguduse liitmine luterliku kirikuga Nõukogude võimu poolt, vennastekoguduse jutlustajate vormistamine luterlike koguduste vaimulikuks ning vennastekogudusliku aktiivse töö liikumine luterlike koguduste alla annavad alust mõista, miks mitmed teoloogid peavad vennastekogudust oluliseks faktoriks Nõukogude aja EELK-s. Mis puudutab vaimulikke, siis nende seotust vennastekogudusega aitavad tuvastada kõik kolm aspekti. Esimesest, organisatsioonilisest aspektist selgub, kelle side seisnes vennastekoguduse liikmeks olekus perioodil, kui see tegutses veel iseseisva organisatsioonina. Teisest, töötegijate aspektist selgub, kes oli tegutsenud vennastekoguduse jutlustajana ja hiljem praktilise vajaduse tõttu vormistatud tööle luterliku vaimulikuna. Kolmandast, aktiivsuse aspektist selgub, kes viisid ise läbi vennastekoguduse tegevust, osalesid selles või said sellest oluliselt mõjutatud.

Vennastekoguduslikud vaimulikud 1972. aastal praostkondade kaupa

EELK vaimulikkond 1972. aastal

1972. aastal tegutses EELK-s 145 kogudust, mida teenis 111 vaimulikku. Vaimulike hulgas olid nii õpetajad, aseõpetajad, diakonid kui ka jutlustajad, kes kõik olid märgitud mõne koguduse töötegijana. EELK 145 kogudust olid jagatud 12 praostkonnaks. EELK vaimulik ja tegelik juht oli peapiiskop Alfred Tooming (EELKKA.1.3.1565). Olen jaganud vennastekoguduslikud vaimulikud praostkondade kaupa, mis võimaldab näidata ka seda, kas mõnes praostkonnas oli rohkem vennastekogudusega seotud vaimulikke kui teises. Kõigi vennastekoguduslike vaimulike puhul olen välja toonud nende kirikliku ameti ja teenimiskoha lisaks põhjustele ja seletusele, miks liigitasin nad vennastekoguduslike hulka.

Ida-Harju praostkond

Vennastekoguduslik taust oli Ida-Harju praostkonna vaimulikest Randvere ja Ranna koguduse aseõpetajal Karl Reinarul. Reinaru sündis 1915. aastal Saaremaal Kaarma vallas Muratsi külas. Tema isa, kes kandis samuti nime Karl Reinaru, oli kohalikus Vaivere vennastekoguduses

jutlustaja. Ka noor Karl Reinaru koges esmast usulist ärkamist Vaivere vennastekoguduse keskel. Vennastekoguduse palvetundides kogetu suunas Reinarut ennastki vaimuliku kutse poole pürgima. (Suurevälja 2022, 6-7; Reinaru 2023). Reinaru oli 1942–1944 Rõuge koguduse organist ja 1944–1961 Rõuges köster-jutlustaja (Suurevälja 2022, 12-13). Rõuge kihelkonnas oli aktiivne vennastekoguduse tegevus (Lail 2015, 95-96) ja kindlasti puutus sellega kokku ka Reinaru. 1968. aastast teenis Reinaru Randvere ja 1971. aastast Ranna kogudust, emerituuri siirdus ta 1999. aastal. Randvere ja Ranna koguduste teenimise perioodil kujunes temast üks EELK omanäolisemaid vaimulikke, kellel olid tihedad oikumeenilised sidemed vabakirikute liikmetega ning kes toetas ja praktiseeris karismaatilisi usupraktikaid, nagu võõrastes keeltes rääkimist ja usutervendamist (Suurevälja 2022, 15–24, 27). Reinarust lõputöö kirjutanud Andres Suurevälja kinnitab, et kodune hernhuutlik taust mõjutas tugevalt Reinaru teoloogilisi vaateid (Suurevälja 2022, 29). Reinaru liitus 1995. aastal EEVK-ga (Maarand 2023).

Vennastekoguduse jutlustaja oli olnud Loksa koguduse aseõpetaja Nikolai Kalda. Kalda asus Loksa kogudust teenima 1945. aastal, pärast seda kui Loksa kirikuõpetaja Jaan Rander oli põgenenud Saksamaale. Kalda oli ise vennastekoguduse vend ja vennastekoguduse taustaga oli ka enamik Loksa koguduse tuumikust. Kalda teenis Loksa kogudust 1978. aastani (Luhamets 2022).

Järva praostkond

Järva praostkonna vaimulikest oli vennastekogudusega seos Käru koguduse jutlustajal Endel Mikkeril. Mikker sündis 1930. aastal Lestima külas Nissi kihelkonnas Harjumaal. Mikkeri kodus peeti hernhuutlike palvetunde ja ta kasvas üles vennastekogudusliku vaimsuse keskel (Mikker 2012). 1948. aastast sai temast Rapla vennastekoguduse jutlustaja (Kukk 2008b). Mikker oli terve oma elu kuni surmani 2015. aastal seotud vennastekoguduse liikumisega. 1995. aastatel liitus ta EEVK-ga (Maarand 2023) ja pidas palvetunde Saku-Tõdva vennastekoguduse palvemajas (Plaat 2015). Hiljem oli ta sage külaline Tallinnas Endla tänava palvemajas (Remmelg 2012).

Lääne praostkond

Lääne praostkonnas oli vennastekoguduslik taust Kullamaa koguduse aseõpetajal ja Piirsalu hooldajaõpetajal Armand Leimannil. Leimann sündis 1923. aastal Võrumaal ja tema esimeseks pühakojaks sai Jaanimäe vennastekoguduse palvemaja Rõuge kihelkonnas (Lail 2015, 85, 88,

95). 1938. aastal koges Leimann Jaanimäel hernhuutlaste keskel usulist ärkamist (Paatsi 2010). 1967–1977 oli Leimann vaimulik Kullamaal ja Piirsalus, hiljem sai temast Rõuge kirikuõpetaja, kus ta oli ametis alates 1977. aastast kuni surmani 1991. aastal. Leimann toetas vennastekoguduse tööd ja osales selles nii Kullamaal kui ka hiljem Rõuges (Lail 2015, 86–88, 95–96). Kullamaal pidasid vennastekoguduse vennad regulaarselt piibli- ja palvetunde (Lail 2015, 86–88). Koguduses valitses 1960. ja 1970. aastatel väga tugev vennastekoguduslik vaimsus (Lail 2017, 344).

Vennastekogudusega oli seotud ka Mihkli koguduse õpetaja ja Kirbla hooldajaõpetaja Gustav Maarand. Maarand alustas tööd Mihkli koguduses jutlustajana 1945. aastal, seejärel teenis ta diakonina, aseõpetajana ja lõpuks õpetajana Mihkli kogudust 1999. aastani, hooldades lühiajaliselt ka muid ümberkaudseid kogudusi (Luhamets 2021, Lootsmann 2006). Maarand korraldas ja viis läbi vennastekoguduse palvetunde oma kihelkonnas asuvas Pikavere palvemajas (Lootsmann 2006). Oma elulooraamatus kirjeldas Einar Laigna Maaranda kui vennastekoguduse tüüpi inimest (Laigna 2017, 147). Maarand toetas praostina Märjamaa koguduses tekkinud sisetülides Laigna katoliiklikke kombeid kritiseerivaid hernhuutlastest koguduse liikmeid (Laigna 2017, 147). Ta lävis aktiivselt mitmete vennastekoguduse inimestega, näiteks Pärnu vennastekoguduse jutlustaja Mihkel Kukk senioriga (Kukk 2017, 334). Maarand liitus 1995. aastal EEVK-ga (Maarand 2023).

Vennastekoguduslik teoloogia kajastus ka Martna köstri Johannes Niiliski elus ja tegevuses. Niilisk sündis 1898. aastal Jüri kihelkonnas Nabalas. Ta osales Nabala vennastekoguduse tegevuses. 1936–1979 oli Niilisk Martna koguduse köster-jutlustaja. Niilisk oli oma vaadetelt hernhuutlane. Tema tütar Salme oli hiljem EEVK liige ja sekretär (Haamer 2023; Roots 2023).

Lääne-Harju praostkond

Lääne-Harju praostkonna vaimulikest oli vennastekogudusega seotud Hageri koguduse õpetaja Paul Saar. Saar sündis 1919. aastal Tallinnas. Tema isa oli vennastekoguduse liige ja jutlustaja (Issakainen 2002, 12). Seega kasvas Saar üles hernhuutliku vaimsuse keskel. Pärast elu keerdkäike – usuteaduse õpingute katkemist, rindel viibimist II maailmasõja ajal nii Saksa kui ka Soome armees, Soomest väljasaatmist ENSV-sse ja sunnitööd Siberis – alustas Paul Saar püsivamalt kirikutööd, olles Varbla koguduse õpetaja 1956–1967 ning samal ajal hooldades Karuse ja Hanila kogudust. 1967–1993 oli Saar Hageri koguduse õpetaja (Saar 2009). Hageris toetas Saar aktiivselt vennastekoguduse tegevust ning viis ise

läbi palvetunde nii palvemajades kui ka inimeste kodudes (Plaat 2015). Vanas eas viis ta regulaarselt läbi palvetunde Saku-Tõdva palvemajas (Kaljuste 2010).

Hernhuutlik taust oli ka Rapla koguduse õpetajal Esra Rahulal. Rahula oli sündinud 1926. aastal Arankülas Raplamaal. Tema isa oli vennastekoguduse jutlustaja. Rahula oli ka ise noore mehena tegev Rapla vennastekoguduses, osaledes palvemaja laulu- ja mängukoori töös. Ta oli teeninud kogudusi erinevates paikades, nagu Pelistveres, Mustvees, Tormas ja Kuressaares, enne kui ta 1962. aastal määrati Rapla koguduse õpetajaks. Selles ametis oli ta emeriteerumiseni 1991. aastal. (Kukk 2013). Rapla õpetajana korraldas ja viis ta läbi vennastekoguduse palvetunde, tehes seda pärast palvemaja sulgemist võimude poolt koguduse ruumides (Kukk 2008b).

Enne II maailmasõda oli vennastekoguduse liige ka Harju-Madise, Risti ja Nõva aseõpetaja Raul Ok (Karm 2023). Ok sündis 1913. aastal Kuressaares. 1945. aastal alustas ta tööd jutlustajana Ranna koguduses. Hiljem teenis kogudusi nii Saaremaal (Kuressaare, Jämaja, Anseküla, Kaarma, Kihelkonna, Kärla) kui ka mandril (Harju-Madise, Risti, Nõva) (Semm 2013). Ehkki Oki aktiivsem tegutsemine vennastekoguduses jäi pigem noorusaega, säilisid tal sidemed ja läbikäimine vennastekoguduse inimestega, näiteks Haamrite perega (Karm 2023).

Pärnu praostkond

Pärnu praostkonnas oli selge vennastekoguduse taust Pärnu-Jaagupi koguduse aseõpetajal Ernst Rosensteinil. Rosenstein sündis 1915. aastal Pärnumaal Lehu külas. Alates 1932. aastast hakkas ta regulaarselt külastama vennastekoguduse palvetunde (Taremaa 2015) ning 1935. aastal sai temast Pärnu-Jaagupi vennastekoguduse jutlustaja (Seeland 2000, 118). 1945. aastal alustas ta tööd luterliku Pärnu-Jaagupi koguduse jutlustajana, hiljem oli samas kohas aseõpetaja ja õpetaja. Rosenstein jätkas hernhuutlike palvetundide korraldamist ja läbiviimist, töötades samal ajal luterliku vaimulikuna. Ta emeriteerus 1998. aastal (Taremaa 2015). Rosenstein taastas oma liikmelisuse EEVK-s 1995. aastal (Maarand 2023).

Vennastekoguduse liige oli olnud ka Vigala koguduse aseõpetaja Johannes Preegel. Preegel sündis 1919. aastal Harjumaal Sausti külas. Ta liitus vennastekogudusega 20-aastasena. Pärast II maailmasõda oli ta aktiivne Rapla vennastekoguduses, lauldes kooris ja olles autojuht paljudel vennastekoguduse väljasõitudel. Preegel oli Vigala koguduses esmalt aseõpetaja ja siis õpetaja aastatel 1971–1995 (Bergmann 2014;

Kukk 2008a). Mälestused Rapla vennastekogudusest pani Preegel hiljem kirja oma EELK UI lõputöösse „Vennastekoguduse töö minu kaasaelatuna ja nähtuna“ (Kukk 2008a). Preegel taastas oma liikmesuse EEVK-s 1995. aastal (Maarand 2023).

Eesti Evangeeliumi Vennaste koguduse liige oli olnud ka Pärnu koguduse õpetaja Evald Saag. Saag sündis 1912. aastal Krabi külas Võrumaal (Salumäe 2012). Ta liitus vennastekogudusega 1940. aastal (Maarand 2023). 1944–1962 oli ta õpetajaks Raplas, kus oli väga aktiivne vennastekoguduse tegevus (Kukk 2008a). Saag toetas ja soosis igati vennastekoguduse tööd ja suhtles aktiivselt vennastekogudusliku rahvaga (Haamer 2023). Saag taastas oma liikmesuse EEVK-s 1995. aastal (Maarand 2023).

Saarte praostkond

Saarte praostkonnas oli hernhuutlusega seotud Kihelkonna koguduse aseõpetaja ja Kärla hooldajaõpetaja Elmar Reinsoo. Reinsoo sündis 1930. aastal Tallinnas, kuid aasta pärast kolisid vanemad elama maa-kodusse Harjumaal. Reinsoo vanematest said Nissi vennastekoguduse liikmed ning nii kasvas ka Reinsoo üles hernhuutliku vaimsuse keskel. 1947. aastal sai ta usuliselt puudutatud kohalikust ärkamisest Nissi vennastekoguduse keskel (Toplaan 2000). Noore mehena külastas Reinsoo sageli Tallinnas Harku tänava vennastekoguduse palvemaja. Just Harku palvemaja vennad Osvald Himberg ja Jaan Käär soovitasid Reinsool 1968. aastal osa võtta EELK UI-s toimuvast jutlustajate seminarist. Sellest seminarist sai alguse Reinsoo liikumine vaimuliku ameti poole. Ta oli 1971–2001 Kihelkonna koguduses esmalt aseõpetaja ja seejärel õpetaja (Maarand, Reinsoo 2015, 157–169). Reinsoo liitus 1995. aastal EEVK-ga (Maarand 2023).

Vennastekogudusse oli kuulunud ka ka Mustjala koguduse jutlustaja Friedrich Jalak (Maarand, Reinsoo 2015, 159).

Hiiumaa koguduste (Kärdla, Pühalepa, Reigi, Emmaste, Käina) õpetajal Guido Reinvallal oli samuti hernhuutlik taust. Reinvalla sündis 1921. aastal Tallinnas, kuid lapsena viibis väga tihti vanaisa juures Keilas. Reinvalla vanaisa oli Keila vennastekoguduse jutlustaja ja nii puutus ka Reinvalla ise kokku vennastekoguduse tegevusega. Ta hindas väga kõrgelt hernhuutlikku vaimsust ning leidis vennastekoguduse keskelt kindluse ja kodutunde (Reinvalla 2020, 99–102). Ka hiljem Võrumaal Roosas vaimulik olles hindas ta kohalike vennastekoguduslikku vagaduslaadi, mis oli talle endale omane olnud juba lapsest peale. Reinvala oli vaimulik Roosas (1957–1961), Avinurmel (1961–1969) ja Hiiumaal (1969–1992) (Reinvalla 2020, 141–157).

Tallinna praostkond

Tallinna praostkonna vaimulikest oli side vennastekogudusega Nõmme Rahu koguduse filiaaliks oleva Harku vennastekoguduse palvemaja õpetajal Rene Tasmuthil. Tasmuth sündis 1928. aastal Tallinnas. Enne 1960ndate keskpaika oli ta teeninud kogudusi erinevates paikades Eestis, nagu Väandras, Toris, Pärnus ja Jõelähtmel. Ta vabastati üldiselt koguduse õpetaja ametist seoses terviseprobleemidega (Rahula 2008). Kuno Pajula hinnangul ei sobinud Tasmuthile tavaline koguduseõpetaja töö, kus märkimisväärse aja võtsid talitused (Iher 2003). Tasmuth leidis aga oma kutsumuse ja elutöö, kui ta määrati 1967. aastal teenima Harku palvemajja, kus ta oli ametis kuni surmani 2008 (Rahula 2008). Tasmuthi on iseloomustatud kui väga head kuulutajat ja jutlustajat (Rahula 2008; Iher 2003). Sisuliselt oli ta vennastekoguduse jutlustaja, kes regulaarselt jutlustas palvemajas vennastekoguduslikule rahvale. Harku palvemajast ja seega kaudselt ka Tasmuthist said mõjutatud mitmed teised vennastekogudusliku taustaga vaimulikud, nagu Elmar Reinsoo, Madis Oviir jt.

Tartu praostkond

Tartu praostkonna vaimulikest oli tugev vennastekoguduse taust vendadest vaimulikel Evald (1910–2003) ja Voldemar Iljal (1922–2010).

Evald oli Palamuse koguduse õpetaja ning Vara koguduse hooldajaõpetaja, Voldemar teenis õpetajana Võnnu kogudust. Iljad olid pärit Tsiistre külast Võrumaal, kus oli väga aktiivne vennastekoguduse tegevus. Iljade kodutalus peeti alates 1932. aastast hernhuutlikke palvetunde. Mõlemad vennad olid vagaduslaadilt hernhuutlased (Haamer 2023). Voldemar Ilja teenis hiljem Nõmme Rahu kogudust aastatel 1978–1999 (Pikkur 2010). Evald Ilja teenis oma elu jooksul Tudulinna, Vara, Palamuse ja Äksi kogudusi (Mänd 2007). Voldemar Iljast sai hiljem EELK UI õppejõud ning 1995. aastal kaitses ta Helsingi ülikoolis edukalt oma doktoritöö „Vennastekoguduse (hernhuutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743“. Voldemar Ilja avaldas hiljem kokku kuus raamatut vennastekoguduse teemal (Pikkur 2010). Evald Ilja liitus EEVK-ga 1995. ja Voldemar Ilja 1999. aastal (Maarand 2023).

Vennastekogudusega oli seotud ka Mustvee koguduse õpetaja ja Lohusuu hooldajaõpetaja Eenok Haamer. Haamer on sündinud 1935. aastal Tartus, kus tema isa Harri oli Tartu Pauluse koguduse õpetaja. Harri Haamer oli samuti vennastekoguduse liige. Eenok Haamer on olnud Mustvee õpetaja alates 1963. ja Lohusuu hooldajaõpetaja alates 1964. aastast. Ta oli terve Nõukogude aja seotud erinevate vennastekoguduslike ringidega ja võttis osa hernhuutlaste tegevusest. 1990ndatel liitus ta EEVK-ga

ja temast sai 2003. aastal pärast Osvald Reieri lahkumist EEVK peavanem (Haamer 2023).

Valga praostkond

Valga praostkonnas oli selge hernhuutlik taust Hargla koguduse aseõpetajal ja Karula hooldajaõpetajal Artur Raibakasel. Raibakas polnud õppinud teoloogiat, vaid tema puhul oli tegemist vennastekoguduse vennaga, kellel peapiiskop palus hakata kogudust teenima töötajate puuduse tõttu (Luhamets 2020).

Viljandi praostkond

Viljandi praostkonna vaimulikest oli vennastekoguduse liige enne II maailmasõda olnud Tarvastu koguduse õpetaja ja Kõpu hooldajaõpetaja Harri Haamer (Haamer 2023). Haamer sündis 1906. aastal Saaremaal Kuressaares. 1930–1932 teenis ta Kaarma ja 1933–1948 Tartu Pauluse kogudust. 1948. aastal Haamer vangistati ja saadeti Siberisse (Haamer 2023). Üks tema vangistamise põhjus oli see, et ta pidas hernhuutlikke piibli- ja palvetunde, mis olid väga populaarsed noorte seas (Altnurme 2000, 256–257). Pärast Siberist tagasitulekut teenis Haamer Tarvastu kogudust 1955–1987 ja hooldas Kõpu kogudust 1964–1987. Haamer jätkas osavõttu erinevatest vennastekoguduslikest tegevustest, nagu palvetundidest, kogudustest koosviibimistest jms, ka pärast Siberist naasmist (Haamer 2023).

Viru praostkond

Viru praostkonnas oli seos vennastekogudusega Viru-Jaagupi koguduse õpetajal ja Tudulinna hooldajaõpetajal Madis Oviiril. Oviir sündis 1908. aastal Pärnumaal. Ehkki ta oli enne Nõukogude okupatsiooni lühidalt õppinud Tartu Ülikoolis usuteaduskonnas, töötas ta hiljem kooliõpetajana. Pärast Siberist sunnitöölt naasmist asus ta 1957. aastal õppima EELK Usuteaduse Kõrgemasse Katsekomisjoni (Oviir 2020, 479–511). 1958. aastal määrati ta prooviaastale Nõmme Rahu koguduse filiaaliks olevasse Harku vennastekoguduse palvemajasse. Oviir hindas oma teenimisaega Harkus väga kõrgelt. Ta kirjutas, et just Nõmme vennastekoguduse rahva keskel õppis ta usulist tunnetamist ja palveosadust (Oviir 2020, 516). Ta oli aastatel 1960–1994 Viru-Jaagupi koguduse õpetaja (EELK vaimulike elulood 2023).

Võru praostkond

Võru praostkonnas oli vennastekoguduslik taust Mehikoorma koguduse jutlustajal Kalju Kukul. Kukk sündis 1943. aastal Pärnus, kus tema isa Mihkel Kukk senior oli vennastekoguduse jutlustaja. Hernhuutlik

mõttelaad mängis Kuke teoloogias olulist rolli. Elu lõpu poole korraldas Kukkk Raplas vennastekoguduse palvetunde. Vaimulikuna teenis ta kogudusi erinevates paikades, nagu Paistus, Mehikoormas, Piirissaarel, Jämajas, Ansekülas, Puhjas, Rannus, Järvakandis ja mujal (Kukk 2018; Kukkk 2008b).

Vennastekogudusega oli seotud ka Pindi koguduse õpetaja Laine Villenthal. Villenthal sündis 1922. aastal Harjumaal Ellamaal (Villenthal 2008, 5). Tema vanaisa oli olnud Nissis vennastekoguduse palvemajas jutlustaja (Luhamets 2023a). Villenthal võttis noorena aktiivselt osa Nissi vennastekoguduse tegevusest, osales palvetundides ning mängis palvemaja laulu- ja mängukooris viiulit (Villenthal 2008, 42-43). Võrumaal Missos jutlustajana ning hiljem Pindis õpetajana teenides tegi ta koostööd paljude kohalike vennastekoguduse inimestega, nagu Arnold ja Senni Ilja, Evald Härmi jt (Villenthal 2008, 147, 156, 234, jt; Haamer 2023). Villenthal elas elu lõpu poole Nissi vennastekoguduse palvemajas ja võttis osa sealsest vaimulikust tegevusest (Villenthal 2008, 313-319). Vaimulikuna oli Villenthal pietistlike-vennastekoguduslike vaadetega (Roots 2023).

Roosa koguduse aseõpetajal Karl Karlsonil oli samuti kokkupuude vennastekogudusega. Karlson sündis 1901. aastal Pikknurmel Tartumaal. Kirikutööle tuli ta pärast II maailmasõda (Suri Eesti vanim 2005). Karlson oli prooviaastal ja töötas jutlustajana Nõmme Rahu koguduse filiaaliks olevas Harku vennastekoguduse palvemajas (Harku palvemaja ajalugu 2023). Ta oli Roosa koguduse õpetaja 1961-1990. Hilises elueas jutlustas Karlson jälle tuttavas Harku palvemajas (Suri Eesti vanim 2005).

Tulemused ja kokkuvõte

Minu uurimistö eesmärgiks oli teada saada, kui paljud ja millised 1972. aastal ametis olnud EELK vaimulikud olid otseselt seotud vennastekogudusega. Uurimistö tulemusena selgus, et neid vaimulikke oli kokku 25 ja need olid Karl Reinaru, Nikolai Kalda, Endel Mikker, Armand Leimann, Gustav Maarand, Johannes Niilisk, Paul Saar, Esra Rahula, Raul Ok, Ernst Rosenstein, Johannes Preegel, Evald Saag, Elmar Reinsoo, Friedrich Jalak, Guido Reinvalla, Rene Tasmuth, Evald Ilja, Voldemar Ilja, Eenok Haamer, Artur Raibakas, Harri Haamer, Madis Oviir, Kalju Kukkk, Laine Villenthal ja Karl Karlson.

Kõik eespool mainitud olid kas olnud enne sõda Eesti Evangeeliumi Vennaste Koguduse liikmed, tegutsenud vennastekoguduse jutlustaja-

na, regulaarselt võtnud osa vennastekoguduse tööst, rõhutanud vennastekoguduse rolli enda isiklikus teoloogias või korraldanud ja läbi viinud hernhuutlikke palvetunde. Kui arvestada, et EELK-s oli 1972. aastal ametis 111 vaimulikku, siis vennastekoguduslikud vaimulikud moodustasid ligi 22% tollasest vaimulikkonnast.

Hernhuutlikud vaimulikud töötasid igas EELK kaheteistkümnest praostkonnast, kõige rohkem ehk kolm vennastekogudusega seotud vaimulikku oli nii Lääne, Tartu, Lääne-Harju, Pärnu kui ka Võru praostkonnas. Igal juhul moodustasid vennastekogudusega seotud vaimulikud tollases EELK-s vägagi märkimisväärse grupi. Lisaks toonitan, et umbes 30% tollaste vaimulike kohta puuduvad kirjalikud allikad, ja julgeksin oletada, et vähemalt viis neist, kelle kohta andmed puuduvad, võisid olla samuti seotud hernhuutlusega. Uurimise käigus tuli ka välja, et mitmed vennastekoguduslikud vaimulikud ordineeriti hiljem kui 1972. Need olid näiteks Johannes Grünberg (ordineeritud 1977), Priit Rannut (1979) ja Aleksander Luhamets (1988) (Luhamets 2023b). Seega leidsid kinnitust mitmete Eesti teoloogide väited, mis toonitasid vennastekoguduse olulist rolli Nõukogude aja EELK vaimulike seas. Arvestatav osa 1972. aastal ametis olnud vaimulikest olid seotud hernhuutlusega.

Bibliograafia

Arhiivimaterjalid

EELKKA.1.3.1565. *Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi Arhiiv*. Vaimulike nimekiri 1972. aasta jaanuari seisuga.

Kasutatud kirjandus ja allikad

Altnurme, Riho. 2000. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli usuteaduskond.

Bergmann, Kaie. 2014. „Veelkord Vigala kirikuõpetajatest – seekord Johannes Preegelist“. *Vigala sõnumid*: (6). 1. juuni. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=vigalasonumid20140601.2.14&e=-----et-25--1--txt-txIN%7ctx-TI%7ctxAU%7ctxTA----->

„EELK vaimulike elulood. Madis Oviir“. 2023. Vaadatud 22. novembril 2023. https://eelk.ee/elulood/oviir_madis.html.

Haamer, Eenok. 2017. „Mälestusi Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni ajast“. *EELK Usuteaduse Instituut 70. Õpime, kuulutame, palvetame*. Koostanud Riho Saard.: 184–192. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut.

- Haamer, Eenok. 2023. Suuline teade. 06.11.
- „Harku palvemaja ajalugu“. 2023. Vaadatud 22. novembril 2023. *Eesti Evangeelse Vennastekoguduse koduleht*. <https://vennastekogudus.ee/harku-palvemaja-ajalugu/>.
- Iher, Erle. 2003. „Jumala lapsena maailmas“. *Eesti Kirik*. 12. detsember. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://www.eestikirik.ee/jumala-lapsena-maailmas/>.
- Ilja, Voldemar. 1995. *Vennastekoguduse (herrnhuutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743*. Tallinn: Logos.
- Issakainen, Martti. 2002. *Soomepoisi elurännak*. Tallinn: Logos.
- „Juured. Eesti Evangeelne Vennastekogudus“. 2023. *Eesti Evangeelse Vennastekoguduse koduleht*. Vaadatud 1. jaanuaril 2024. <https://www.vennastekogudus.ee/kontakt/>.
- Kaljuste, Agu. 2010. „Meenutame kirikuõpetaja Paul Saart“. *Eesti Kirik*. 16. märts. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://www.eestikirik.ee/meenutame-kirikuopetaja-paul-saart/>.
- Karm, Hille. 2023. Suuline teade. 22.11.
- „Kontakt. Eesti Evangeelne Vennastekogudus“. 2023. *Eesti Evangeelse Vennastekoguduse koduleht*. Vaadatud 1. jaanuaril 2024. <https://www.vennastekogudus.ee/kontakt/>.
- Kukk, Mihkel. 2008a. „Rapla vennastekoguduse ajaloost 3“. *EELK Rapla Maarja-Magdaleena koguduse leht*: 3 (32). Vaadatud 21. novembril 2023. https://kirikuleht.eelkrapla.ee/kirikuleht_32-3_2008.pdf.
- Kukk, Mihkel. 2008b. „Rapla vennastekoguduse ajaloost 4“. *EELK Rapla Maarja-Magdaleena koguduse leht*: 4 (33). Vaadatud 21. novembril 2023. https://kirikuleht.eelkrapla.ee/kirikuleht_33-4-2008.pdf.
- Kukk, Mihkel. 2013. „In memoriam Esra Rahula“. *Eesti Kirik*. 5. juuni. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://www.eestikirik.ee/in-memoriam-esra-rahula/>.
- Kukk, Mihkel. 2017. „Minu tee vaimulikuks: Jumalale ligi!“ *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik. Teoloogia. Mälestused*. Koostajad Priit Rohtmets ja Atko Rimmel: 332–342. Tallinn, Tartu: EELK Usuteaduse Instituut, Tartu Ülikool.
- Kukk, Mihkel. 2018. „In memoriam Kalju Kukk“. *Eesti Kirik*. 20. juuni. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://www.eestikirik.ee/in-memoriam-kalju-kukk/>.
- Laigna, Einar. 2017. *In manibus portabunt. Kätel kantud. Einar Laigna lugu*. Tallinn: Üksühene.
- Lail, Margit. 2015. „Armand Leimann“. *Isade õnnistus*. Koostanud Anna Humal: 85–100. Tartu: Johannes Esto Ühing.

- Lail, Margit. 2017. „Keegi meist ei ela iseendale“. *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik. Teoloogia. Mälestused*. Koostajad Priit Rohtmets ja Atko Remmel: 343–358 Tallinn, Tartu: EELK Usuteaduse Instituut, Tartu Ülikool.
- Laur, Mati. 2018. „Hernhuutlus“. *Eesti kiriku- ja religioonilugu*. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme: 182–188. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lootsmann, Silvi. 2006. „Hauakivi praost Gustav Maarannale“. *Eesti Kirik*. 17. november. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://www.eestikirik.ee/hauakivi-praost-gustav-maarannale/>.
- Luhamets, Kristjan. 2020. „Koguduse lugu: Hargla kogudus“. *e-Kirik*. 25. detsember. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://e-kirik.eelk.ee/2020/koguduse-lugu-hargla-kogudus/>.
- Luhamets, Kristjan. 2021. „Koguduse lugu: Mihkli kogudus“. *e-Kirik*. 30. detsember. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://e-kirik.eelk.ee/2021/koguduse-lugu-mihkli-kogudus/>.
- Luhamets, Kristjan. 2022. „Koguduse lugu: Loksa kogudus“. *e-Kirik*. 9. juuni. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://e-kirik.eelk.ee/2022/koguduse-lugu-loksa-kogudus/>.
- Luhamets, Kristjan. 2023a. „Koguduse lugu: Nissi kogudus“. *e-Kirik*. 20. aprill. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://e-kirik.eelk.ee/2023/koguduse-lugu-nissi/>.
- Luhamets, Kristjan. 2023b. Suuline teade. 10.10.
- Maarand, Merike, ja Rene Reinsoo. 2015. „Elmar Reinsoo“. *Isade õnnistus*. Koostanud Anna Humal: 157–170. Tartu: Johannes Esto Ühing.
- Maarand, Merike. 2023. E-kiri autorile. 24. november.
- Mikker, Endel. 2012. „Minu mälestused sünnikodust ja vennastekoguduse tööst“. *EELK Hageri Lambertuse koguduse infoleht*: 17. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://hageri.eelk.ee/inc/infoleht/nr17.pdf>.
- Mänd, Merje. 2007. „Erika Ilja on kirikumuusikuna tegutsenud 60 aastat“. *Eesti Kirik*. 11. mai. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://www.eestikirik.ee/erika-ilja-on-kirikumuusikuna-tegutsenud-60-aastat/>.
- Oviir, Madis. 2020. „Sa mine Jumalale vastu, siis tuleb tema sinule vastu“. *Mitu sõrme on Jumalal? Kogunud ja koostanud Edakai Simmermann*: 477–526. Tallinn: EKSA.
- Paatsi, Vello. 2010. „Eesti hernhuutlus läbi aegade 2. osa“. *Eesti Kirik*. 12. jaanuar. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://www.eestikirik.ee/eesti-hernhuutlus-labi-aegade-2-osa/>.

- Paul, Toomas. 2016. „Hoia end puhtana (1Tm 5: 22)“. *Kirik ja Teoloogia*. 9. september. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://kjt.ee/2016/09/hoia-end-puhtana-1tm-522/>.
- Paul, Toomas. 2017. „Mälestusi UKK päevilt“. *EELK Usuteaduse Instituut 70. Õpime, kuulutame, palvetame*. Koostanud Riho Saard: 162–169 Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut.
- Pikkur, Tiiu. 2010. „Uudishimu rahva usu- ja vaimuelu vastu“. *Eesti Kirik*. 18. mai. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://www.eestikirik.ee/uudishimu-rahva-usu-ja-vaimuelu-vastu/>.
- Plaat, Jaanus. 2015. „Hageri kihelkonna vennastekoguduse usuliikumise ajalugu“. *Kohila valla leht*: 2, 28. jaanuar. Vaadatud 21. novembril 2023. <https://dea.digar.ee/?a=d&d=kohila20150128.2.13.2&e=-----et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA----->.
- Puumets-Sõber, Kaire. 2017. „Hääbumine ja uuenemine – EELK 1970. aastatel“. Arhiiviallikatest avanev vaade. *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik. Teoloogia. Mälestused*. Koostajad Priit Rohtmets ja Atko Remmel: 30–46. Tallinn, Tartu: EELK Usuteaduse Instituut, Tartu Ülikool.
- Pöld, Harald, ja Arne Hiob. 2015. *Luterlusest*. Tallinn: Logos.
- Pöld, Joel-Siimo. 2015. „Hillar Pöld“. *Isade õnnistus*. Koostanud Anna Humal: 119–130 Tartu: Johannes Esto Ühing.
- Rahula, Esra. 2008. „In memoriam. René-Erich Tasmuth“. *Eesti Kirik*. 05. märts. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://www.eestikirik.ee/in-memorial-rene-erich-tasmuth/>.
- Reinaru, Leevi. 2023. Suuline teade. 14. november.
- Reinvalla, Guido. 2020. „Olen usaldanud Jumalat ja lootnud, et temagi usaldab mind“. *Mitu sõrme on Jumalal?* Kogunud ja koostanud Edakai Simmermann: 97–172. Tallinn: EKSA.
- Remmelg, Lui. 2012. „Vennastekoguduse suvepäev Nissi palvemajas 30. juunil 2012“. *Pühalepa palvemaja*. 17. juuli. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://pyhalepa.blogspot.com/2012/07/vennastekoguduse-suvepaev-nissi.html>.
- Rohtmets, Priit. 2012. *Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917–1934*. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Usuteaduskond.
- Rohtmets, Priit. 2019. *Eesti usuelu 100 aastat*. Tallinn: Post Factum.
- Rohtmets, Priit. Altnurme, Riho. 2018. „Luterlus“. *Eesti kiriku- ja religioonilugu*. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme: 224–244. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Roots, Marek. 2023. Suuline teade. 07.11.

- Saar, Paul. 2009. „Paul Saar 90“. *EELK Hageri Lambertuse koguduse infoleht*: (11). Vaadatud 22. novembril 2023. <https://hageri.eelk.ee/inc/infoleht/nr11.pdf>.
- Saard, Riho. 2011. „Nõukogude aeg. Arengutest Euroopas ja Nõukogude Eestis“. *Usk vabadusse*. Koostanud ja toimetanud Anne Velliste: 36–47. Tallinn: EELK Konsistoorium.
- Salumäe, Tiit. 2012. „Evald Saag 24.11.1912 – 20.10.2004“. *Eesti Kirik*. 21. november. Vaadatud 31. detsembril 2023. <https://eestikirik.ee/evald-saag-24-11-1912-20-10-2004>.
- Seeland, Sergei. 2000. *Pärnu-Jaagupi kihelkonna kirikulugu*. Pärnu: Sergei Seeland.
- Semm, Sirje. 2013. „Raul Ok(k): Jumala silma all elatud elu“. *Eesti Kirik*. 24. aprill. Vaadatud 31. detsembril 2023. <https://eestikirik.ee/raul-okk-jumala-silma-all-elatud-elu> (31.12.2023).
- „Suri Eesti vanim kirikuõpetaja Karl Karlson“. 2005. *Eesti Päevaleht*: 28. jaanuar. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://epl.delfi.ee/artikkel/51002626/suri-eesti-vanim-kirikuopetaja-karl-karlson>.
- Suurevälja, Andres. 2022. *Karl Reinaru – karismaatiline luteri vaimulik*. Rakenduskõrghariduse lõputöö. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut.
- Taremaa, Tõnu. 2015. „Ernst Rosenstein – 100“. *Eesti Kirik*. 2. detsember. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://www.eestikirik.ee/ernst-rosenstein-100/>.
- Toplaan, Anti. 2000. „Tänuga täidetud tee“. *Eesti Päevaleht*. 4. mai. Vaadatud 22. novembril 2023. <https://epl.delfi.ee/artikkel/50786870/tanuga-taidetud-tee>.
- Villenthal, Laine. 2008. *Sina juhid minu elu*. Võru: Võru Täht.
- Woodbridge, John. D., ja Frank A. James III. 2013. *Church History. Volume Two. From Pre-Reformation to the Present Day. The Rise and Growth of the Church in Its Cultural, Intellectual and Political Context*. Grand Rapids (Michigan, USA): Zondervan.